

REFERENCES

1. Babiю RO Analysis of approaches to the definition of the concepts "Media education", "Media literacy", "Mediapedagogy" // [Electronic resource] / RO Babi // Proceedings of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University of Ukraine. 2013. № 1. S. 11-14. Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2013_1_4
2. VF Ivanov, Media Education and Media Literacy: Definition of Terms / VF Ivanov, O. Ya. Shkoba // Information Society. 2012. № 16. S. 41–52.
3. Concept of introduction of media education in Ukraine (new version). (2016) // [Electronic resource]. Access mode: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini_nova_r_edaktsiya/.
4. Media education and media literacy: a textbook / [ed. VF Ivanov, OV Voloseniuk]. K. : Free Press Center, 2011. 352 p.
5. Media education and media literacy: a brief review / Ivanov V., Voloshenyuk O., Kulchinskaya LK: AUP, CVP, 2011. 58 p.
6. Ministry of Education and Science of Ukraine - Curriculum for grades 10-11. (2018). Mon.gov.ua. // [Electronic resource]. - Access mode: <https://mon.gov.ua/en/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
7. Fedorov AV Media education in foreign countries. - Taganrog: Kuchma Publishing House, 2003. 238 p.
8. Philosophical Encyclopedic Dictionary: Encyclopedia / NAS of Ukraine, Institute of Philosophy. GS Skovorodi; heads. ed. VI Shinkaruk. Kyiv: Abris, 2002. 742 p.

УДК 94(477)

Коляда Ігор,
доктор історичних наук, професор
Ганенко Артем,
студент магістратури
історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова,
м. Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНІ РУХИ ТА ПРОТЕСТИ У 8 КЛАСІ НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ «КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ ХVІСТ. »

У статті аналізуються методичні проблеми використання художньої літератури, умовно-графічної наочності та дослідження історичної постаті на уроках історії України при вивченні теми «Козацькі повстання кін. ХVІ ст.». В статті були використані такі методичні прийоми, як: історико-біографічний портрет, літературно-художнього ілюстрування, комбінований методичний прийом використання художньої літератури, картосхеми і таблиці.

Ключові слова: історичний портрет, історичний роман, таблиця, картосхема, козацтво, Северин Наливайко.

В статье анализируются методические проблемы использования художественной литературы, условно-графической наглядности и исследования исторической постатина уроках истории Украины при изучении темы «казацких восстаний кон. ХVІ в. ». В статье были использованы такие методические приемы, как: историко-биографический портрет, литературно-художественного иллюстрирования, комбинированный методический прием использования художественной литературы, картосхемы и таблицы.

Ключевые слова: исторический портрет, исторический роман, таблица, картосхема, козацтво, Северин Наливайко.

The article analyzes the methodical problems of the use of fiction, conditionally graphic visualization and the study of historical figures in the lessons of Ukrainian history when studying the topic "Cossack Uprising of the Horse. 16th c. ». The methodical techniques were used in the article as: historical and biographical portrait, literary and artistic illustration, combined methodical method of using fiction, cartoons and tables.

Key words: historical portrait, historical novel, table, map, cossacks, Severin Nalivayko.

Використання художньої літератури, умовно-графічної наочності та дослідження ролі постаті на уроці історії забезпечує формуванню більш живого та конкретного історичного образу епохи. Залучення уривків із художніх творів, біографічних фактів, картосхем та таблиць під час вивчення історії України сприяють глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно три шляхи переконання здобувачів освітніх послуг: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів і біографічних досліджень. Особливо це помітно при вивченні різних соціальних рухів та протестів [13, с. 12].

Теоретико-методичні аспекти даної теми розглядалися такими дослідниками, як: А. Вагін [2], О. Желіба [6], К. Баханов [1], М. Єрохіна [5], Я. Камбалова [7], І. Коляда [8,9,10,11], Н. Загребельна [4], О. Мельник [13], В. Тоболін [14], Г. Цвікальська [15]

Формуючи історичні уявлення на уроці історії України, зокрема про соціальні рухи і соціальні протести, вчитель з'ясовує зміст поняття соціальної верстви, про яку йтиме мова на уроці. Так, при вивченні цієї теми основним поняттям є поняття козацтво. Використовуючи прийом пояснення вчитель розкриває зміст поняття, зазначаючи, що козацтво – це місцевий стан, що виник через потребу захисту південного кордону Великого Литовського князівства від небезпеки нападів кримських татар. Козацтво виникло централізовано згідно з державницькою політикою тогочасного уряду

Методична наука радянської школи, цілком слушно вказує сучасний методист І. Коляда, керуючись пануючим марксистським підходом, виводила у своїх роботах на перше місце безликі, але великі народні маси, персоналізуючи лише їх окремих представників. Поодинокі постаті, що все ж потрапляли на сторінки історичних досліджень, були, як правило, керівниками народних повстань, революціонерами, тощо. Цим ідеалізованим образом протистояли жорстокі експлуататори, які викликали огиду і «законне почуття класової ненависті» у радянського школяра [9, с. 305].

У процесі формування уявлень про історичну персоналію на сучасному уроці історії України в умовах реформування і творення нової української школи у роботі вчителя зі здобувачами освітніх послуг по складанню історичного портрета, важливим є розуміння поняття «історична особа». Так, у методичній науці під поняттям «історична особа» розуміється «особистість з яскраво вираженою індивідуальністю, внесок якої в історію є вагомим» [9, с. 305-306]. Відповідно під історичним портретом сучасні методисти розуміють характеристику особи в контексті біографічних даних, світогляду, основних етапів життя. Методистами-практиками розроблено алгоритм складання історичного портрета на уроці. Так, методист В. Тоболін пропонує такий алгоритм: 1. Походження історичного діяча. 2. Дитячі та юнацькі роки. 3. Ідеологічні симпатії (консерватор, ліберал, соціал-демократ тощо). 4. Власні оригінальні погляди (завдання, засоби реалізації). 5. Шлях становлення історичного діяча (основні етапи). 6. Основні напрями діяльності. 7. Результати діяльності історичного діяча очима сучасників та істориків (політологів) [14]. У процесі складання історичного портрета він виділяє такі етапи: 1) запам'ятовування імені та прізвища (прізвиська) історичної особи; 2) ознайомлення з етапами, періодами і змістом діяльності особи; 3) засвоєння ідейно-теоретичних (політичних, релігійних, філософських тощо) поглядів видатної особистості; 4) з'ясування того, чиї інтереси на тому чи іншому етапі виражала ця особистість; 5) вивчення оцінювання особи її сучасниками та істориками (політологами) [14].

Викладаючи учасникам освітнього процесу біографічний матеріал та дбаючи про творче засвоєння ними необхідного об'єму знань про ту чи іншу історичну особу, вчителю історії України, як зазначає І. Коляда, варто значну увагу приділити історико-біографічному опису та історико-психологічному опису. У методиці навчання історії України під історико-біографічним описом розуміють характеристику особи в контексті біографічних даних, що має на меті реконструкцію життєвого шляху особистості і передбачає визначення траєкторії її життя в багатовимірному суспільно-особистісному контексті [11, с.124]. Так, при вивченні історії України у 8-му класі теми: «Козацькі повстання кінця XVI ст.» вагоме місце посідає формування в учнів уявлень про очільника повстання козаків Севирина Наливайка. Цьому може сприяти використання пропонованого нами історико-біографічного портрету: «Коли точно народився Павло-Семерій Кравченко-Наливайко – й досі невідомо. У 1558 році? Чи то був уже початок 1560-х років? Що там дата, навіть ім'я українського гетьмана у різних джерелах варіюється у широкому діапазоні – Павло, Шимон, Семен, Северин, Семерин, Семерій. Місце народження також залишається невизначеним. За одними переказами, український лицар походив із родини ремісника, яка мешкала в містечку Гусятині на Західному Поділлі, на Тернопільщині у родині дрібних бояр; там батько, начебто, мав садибу з невеликою ділянкою та займався кушнірством. Інші історики місцем народження називають Кам'янець-Подільський, стверджуючи: голова сім'ї трудився чинбарем (кушніром), а ті ремісники, як пам'ятаєте, працюють зі шкірою. Друга версія частіше вживається науковцями, котрі викладають біографію отамана. Першою великою драмою для хлопця стала нагла смерть тата. Із власної праці трудовими мозолями звичайний ремісник перетворився на заможного міщанина. Проте польський магнат Мартин Калиновський, бажаючи за рахунок боярських земель округлити свій маєток, відібрав батькову землю. А за опір “бідного пахолка” (читай: українського боярина) панській сваволі слуги шляхтича закатували на смерть. Не маючи ні коштів, ні зброї, ні військових сил стати на захист соціальної справедливості, Северин Наливайко проковтнув гіркі ліки й навіть судитися з паном не став. У пошуках кращої долі молодший син, котрий здобув початкову освіту, із матір'ю перебрався до стародавнього та славетного міста Острога. Там вчився, а згодом – і викладав, старший брат, священник Дем'ян Наливайко, котрий був настільки освіченою людиною, що згодом став духівником покровителя православної віри, старости Володимирського та маршалка Волинської землі (1550-1608) князя Василя-Костянтина Острозького (1526-1608). Окрім іншого, Дем'ян Наливайко також правив служби у придворній церкві князя і вважався особистим радником правителя в освітянських і релігійних питаннях. В Острозі, під пильним оком старшого брата Северин продовжив навчання. Утім, якщо Дем'ян Наливайко цікавився філософією, релігією та богослов'ям, то Наливайко-молодший більше тяжів до військової справи, історії козаччини. Грунтовне знання вгортає серце глибоким сумом та величними

задумами. Що воїн, що книжник у ті часи мали стояти на сторожі простого українського люду – від утисків духовних, від знущань фізичних. Ось чому український історик, дослідник доби козаччини, доктор історичних наук, професор Володимир Голобуцький (1903-1993) у монографії “Запорозьке козацтво” (1957) зазначав: «Важкий гніт, якого зазнавав український народ, сповновав Северина Наливайка ненавистю до поневолювачів. Сильне враження справило на нього повстання 1591-1593 рр. Наливайко був свідком поразки козаків під П'яткою і бачив криваву розправу панів із мирним населенням». численних великих і дрібних походах, козацьких сторожах і засідках молодий Наливайко набув військового досвіду. Він познайомився з тактикою боротьби проти турків і татар та театром військових дій. Пізніші молдавські походи Наливайка прямо перегукуються з попередніми виправами козацтва, особливо на Тягин (Бендери) у 1583 р. і 1587 р. Серед ватажків, за яких козакував Северин Наливайко, могли бути Лук'ян Чернинський і отаман Захар Кулага, поляк Ян Орішевський і угорець Янчі Бегер, Богдан Микошинський і Криштоф Косинський, лицар-авантюрист Самійло Зборовський та інші. Багатьох з них ми пізніше побачили активними учасниками подій 1591-1596 років. Безпосередніми вчителями Наливайка були живі свідки козацької історії, яка стрімко розгорталася за життя одного покоління. Повернувшись до Острога, розумом та мужністю Наливайко-молодший звернув на себе увагу старости брацлавського, вінницького і Звенигородського (1497-1500), старого князя Костянтина Острозького (1560-1630), а потім вірно служив сотником надвірної хоругви у його сина, “некоронованого короля Русі-України”, засновника Острозької академії, великого магната Василя-Костянтина Острозького. Це щось на кшталт особистої охорони сановника. За свідченням польського хроніста Йоахима Бельського (Joachim Bielski; 1540-1599), на службі у князя Наливайко уявлявся таким: «Це був гарний чоловік, до того ж особистість небуденна, коли б він на добро застосовував те, що дав Бог. До того ж, він був чудовим гармашем». У квітні 1594 р., з дозволу князя Острозького, Северин Наливайко зібрав великий загін “охочих людей” і виступив на брацлавське прикордоння. Це було шире бажання сотника захистити Україну у будь-який спосіб проти турецького походу. Протистояти бусурманській навалі вони не могли, тож Наливайко написав листи до канцлера і великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського (1542-1605), прохаючи використати його загін. У краї, що жив тривожним передчуттям неочікуваного розорення, загін Наливайка зустрічали як останню надію: лави швидко поповнювалися людьми, а обоз – припасами. Вже улітку 1594 р. на чолі війська на 2500 вояків він рушив у Молдову, де вщент розбив кримських татар, що сунули на Угорщину. Нерестровим козакам дісталися гарні трофеї кримчаків – море зброї та чотири тисячі коней. За кілька тижнів повернувшись на Брацлавщину, славний отаман закликав почати спільну боротьбу проти усіх гнобителів народу – лихозвісних турецьких загарбників, гонористої польської шляхти та зажерливих українських магнатів.»

Перебіг самого повстання вчитель розкриває за допомогою прийому розповіді з використанням відеофільму «Козацька звитяга - 2. Випуск №5 (40). Історія. Повстання Косинського і Наливайка» та пропонує здобувачам освітніх послуг скласти план: «Утиски, вчинені наливайківцями К. Терлецькому, котрий перебував у фаворі Корони, призвели до остаточного рішення про військовий похід коронного війська проти козацтва. Сигізмунд III оголосив посполите рушення на західно-українських землях, але шляхта зреагувала на нього відверто мляво. Натомість опорою С. Жолкевському в поході стали князь Кирик Ружинський, котрий через власну латифундію в Паволоцькій волості розсварився з козаками, ставши їм за найнепримиреннішого ворога, та керуючий литовською частиною війська Богдан Огинський. З козацького боку керманічами виступили Григорій Лобода, Матвій Шаула, Криштоф Кремпський та Сасько Федорович. Запорозці на початку повстання, не мали Наливайка за спільника, і лише загроза коронного війська призвела до об'єднання низовиків та наливайківців: «Лобода мав впливи серед більшої частини, і то старших Низовців, Наливайко переважно серед різних утікачів, що вчинивши якийсь злочин, або покинувши своїх панів, тікали до козаків, шукаючи захисту — у них він своєю відвагою й злочинами здобув велику славу й повагу». Повстанське військо відбило наступ поляків під Білою Церквою, але змушене було відступити на Лівобережжя. Внаслідок невдалого для козаків Солоницького бою 1596 р. угодовська частина козацької старшини організувала змову, підступно захопила С. Наливайка, М. Шаулу та інших керівників повстання. 28 травня (7 червня) 1596 р. повстанці видали їх Станіславу Жолкевському. Незважаючи на обіцяну амністію для повстанців, Жолкевський наказав вирізати більшість козаків. Після тортур Северина Наливайка чвертовано у Варшаві»[12, 53-85].

Не менш важливу роль при формуванні уявлення про історичну особу відіграє художня література та народний фольклор. Використання художньої літератури та на уроці історії сприяє формуванню більш живого та конкретного історичного образу епохи. Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України, як слушно зазначає Г. Цвікальська, сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів [15, с. 12]. Специфіка художньої літератури полягає в передачі дійсності в конкретних, доступних та емоційних образах. Насправді художня література – це дзеркало суспільного життя. Тому вчителів історії перш за все цікавить, в якій мірі той чи інший літературний твір відображає характерні риси епохи. Сформувати в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти, як справедливо відмічає І. Коляда, можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчають програмний матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоять предмет історії не пасивно, а активно, якщо вмітуть розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо матимуть

об'єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Якщо уривки з художніх творів підібрані вдало, то вони суттєво допомагають учителю історії у вирішенні виховних завдань. [8, с. 59].

Висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, вчитель використовує один із методичних прийомів роботи над художньою літературою – літературно-художнього ілюстрування, який передбачає подачу яскравого, конкретного уривку [4, с. 291]. Якщо ж уривок відіграє роль документа, він, на погляд Н. Загребельної, допомагає у реалізації можливості здобувачам освітніх послуг почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище подію [4, с.293]. Так, описуючи атмосферу перед Солоницькою битвою 1596 р., вчитель зазначає, що козаки на чолі з С. Наливайком отаборилися в досить незручному місці для військ С. Жолкевського. А ось як це описує у своєму романі «Северин Наливайко» український письменник М. Вінграновський: «Над Солоницею ніч зійшла ясна, по-степовому кругла, її темно-сині, виткані зорями шати опустилися до небокраю й обгорнули усе на світі, а особливо Куріпочку. Повечерявши оберемочком осоки, що приніс йому якийсь хлопчик, Куріпочка лежав зі своїми кіньми-товаришами в дальнім закуті табору біля річечки, що, як і низина, звалася Солоницею. Реєстрові козаки та їхні коні полягали по той бік похідної козацької церкви, окремо від наливайківців. Там же, наїтутий із волових шкір, жовтів намет Лободи, а намети Шаули, Шостака та Наливайка туманилися повстю по цей бік церкви, як іти до Куріпочки. На церкві крізь тріпочучі крильця нічних метеликів тьмяно світив золотий п'ятківський хрест. Такого великого, чорного проти місяця табору Куріпочка ще не бачив. Возами, мажарами, гарбами і навіть кибитками, усім, що рухалося на колесах, козаки обгородилися від темного луку і темного степу. Від гористого берега козаків захищала в п'ятмі Сула, а з четвертого боку, де вечеряв Куріпочка, — болотяна річечка Солониця. У таборі було повно людей — сім тисяч війська та вісім тисяч жінок-утікачок з дітьми. Табір лежав на мочарах, і з усіх чотирьох боків через його краї хлопала темінь. Удосвіта на постріл від козацького табору з'явилися польські дозори, їхні голови і голови їхніх коней завирнали з туманних очеретів і лоз. Зі жвавих пересувань дозорців зробилося видно, що до Жолкевського підійшли свіжі команди жовнірів. Козаки з-за возів лише виглядали — табір зачасно передихував, він поволеньки набирився сил. Коли повітлішало й туман поприліг, став коню до колін, з луку і степу випірнули загони Ружинського, Струса та Вишневецького. Вони, як і вчора, перед козаками засвідчилися і не напали, вони лише показалися, що вони є, і попримірали за терновищами та глодом. Лише червоний жупан Кирика Ружинського на білих квітучих тернах горів іще червоніше. Червоніше, аніж тоді, коли Наливайко його скупав під Білою Церквою в Росі при такому ж легенькому туманцю...» [3, с. 394-396]. Використовуючи комбінований методичний прийом, за яким робота над художнім твором, як слушно зазначає Н. Загребельна проводиться в поєднанні з іншими прийомами роботи в класі – з роботою над цитатами, роботою над історичним документом, історичною картиною, схемою, ілюстраціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомити учнів із уривком твору [3, с. 298]. Так, під час вивчення теми: «Козацькі повстання кін. XVI ст.» здобувачам освітніх послуг пропонується розглянути картину Б. Карбуліна «Взяття Луцького замку С. Наливайком». При цьому свою розповідь про події вчитель супроводжує прийомом художнього ілюстрування, використовуючи уривок з роману М. Вінграновського «Северин Наливайко»: «А Наливайко перед тим, як заховатися в Білорусі, по дорозі напав на Луцьк. Здобувши фортецю, він зрозумів, що з тисячею своїх зайдиголів лишатися надовго в гніздищі єпископа-уніата Кирила Терлецького, а від нього неподалік сусідити з іще затятішим фанатиком Рима володимир-волинським владикою Іпатієм Потієм ризиковано. У будь-який час вони могли б таємно відкрити луцькі ворота скажімо, тому ж Станіславу Жолкевському чи зятеві князя Острозького литовському гетьману Радзивілли-Сирітці. Тоді біда. Що проти них поставиш? Тисячу змаруджених козаків? Луцький бургомістр і його магістратський уряд, а з ними й староста міста Олександр Семашко як тільки подумали, що Северин Наливайко схоче зостатися у них на зимові лежі і що сюди, у добробутний Луцьк, можуть нагрянути строї Жолкевського або Радзивілла, вирішили будь-що Наливайка позбутися. Та поки що, скупі, вони вичікували. Аж лише тоді, на третій день Наливайкового стояння, коли Наливайко, аби не злидарювати, шугонув шляхту і костьоли, — магістрат, староста, біскупи, а з ними і караїми, вірмени, греки, хорвати, німці, одне слово, усе європейське та азійське торгівство, прийшли шануватися: за їхніми спинами бекали, ревли і рохкали подарунки — вівці, бички, воли і білі, як снігові намети, розкохані та роздобрілі так, що були не в змозі самостійно підвестися, вимиті вдома літеплом, рожевовухі свині. Поза ними, у шкіряних фартухах, поперемінно хукаючи в закоценілі руки, з ножами і швайками темніли напоготові забійники та колії. Аби уласкавити Наливайка, державники Луцька прикотили йому сто бочок гречаного меду, принесли тисячу лантухів гречаного борошна, упряж, полотна, верети, рядна, а також п'ять тисяч валянок та білих дублених кожухів, щоб наливайківці в них і ходили, і підстеляли в санях під боки, й укривалися з головою, бо в зимових лісах, чи де вони будуть, носи, як сніги, можуть і побіліти. А православні лучани поставили перед Наливайком шкіряний, під зав'язку, мішок золотих польських злотих. Усе це Наливайкові подарували. А от луцькі фортечні гармати і гаківниці, свинець і порох він подарував собі сам — одне зняв зі стін, друге забрав із погребів і все повантажив на сани» [3, с. 333-334].

Формуючи уявлення про Солоницьку битву, вчитель демонструє картосхему Солоницької битви 1596 р. та використовуючи прийом аналізу художнього твору, організовує самостійну роботу за віршем М. Вінграновського «Остання сповідь Северина Наливайка» пропонує відповісти на ряд запитань: Живу - назад. Я - Наливайко. Все.

Ми починаєм битву за Україну. Наш чорний вус у чорний гнів тече, І юний меч наш розтинає спину.

Не прапор-раб, не прапор-порохня Нам обпожежив душу, товариство.

Не встанемо, братове, із коня, Доки не стане в полі нашим чисто.

В суцільних ворогах пройшли роки-рої, Руїна захлинається руїною.

Ми на Україні хворі Україною,

На Україні в пошуках її.

Забудьмо все у цю священну мить.

Забудьмо наші розбрати і чвари.

Я вас веду - і воля нам горить,

Вона горить нам вічно, як Стожари.

...Забіліли сніги мої чорні,

Засміялась душа молода:

Воріженьки стоять видзігорні,

Воріженьки стоять, як вода.

І солонина моя Солонице

На погибель мені ще гряде,

Ще у міднім бичу задимиться

Моє тіло, як сон, молоде,

Ще заплаче ночами Барбара

Над споляченим сином моїм,

І розірветься серце, як хмара,

Від даремних за мене молінь, -

Та і тоді не прокленем ми долю,

Не зречемось себе, поранених синів,

Коли й побачимо в кривавищі за волю,

Що наш народ все тереном зацвів.

Про яку мету боротьби повстанців говорить поет? 2) Які художні засоби використовує поет з метою емоційного посилення звучання твору? 3) Які історичні факти та фольклорні джерела використано поетом у змалюванні образу С.Наливайка? 5) Як ви розумієте авторський вислів: «Ми на Україні хворі Україною, На Україні в пошуках її...Забудьмо все у цю священну мить?»

Використовуючи картосхему вчителя виділяє місяця розташувань польських військ та напрями нападу військ С. Жолкевського на табір повсталих козаків на чолі з С. Наливайком. Здобувачам освітніх послуг пропонується у зошит-практику перенести карто-схему битви. З метою підвищення пізнавального інтересу, формуючи креативність та образність, застосовуючи мультимедійно-презентаційний прийом, за допомогою смартфонів учасників освітнього мислення, пропонує переглянути відеоролики: «Країна. Історія Українських Земель Козаки» або «Козацькі повстання к. XVI - поч. XVII ст. (укр.) ЗНО з історії України» та документальний фільм «Невідома Україна. "Батьки вольності"». Фільм 41 (Режим доступу: <https://www.youtube.com>).

Саме вдало введені у викладання програмового матеріалу літературні уривки, цілком слушно, на наш погляд, вказувала відомий український методист Г. Цвікальська, збагачують його яскравими картинками минулого. Уявлення здобувачів освітніх послуг про ті чи інші події під впливом художніх образів стають повнішими, хід історичного процесу постає перед їх зором у яскравому зображенні зіткнень між живими конкретними людьми з їх ділами, почуттями й інтересами [15, с.12]. Художні образи сформовані в творах літератури і мистецтва посилюють доказовість викладу. Почуттєво насичений, він не лише додає емоційності розповідям учителя, а й викликає в учасників освітнього процесу певне особисте ставлення до історичних подій та явищ, історичних персоналій. Художньо-літературні екскурси посилюють інтерес до історичної науки взагалі і, зокрема, до епохи, що вивчається. Крім того, вони спонукають здобувачів освітніх послуг прочитати весь твір, а це, в свою чергу, підвищує їх загальноосвітній рівень, робить знання, здобуті на уроці, глибшими, міцнішими [8, с. 79]. Проте не варто забувати, як вказує методист О. Мельник, що літературні твори зображають життя своєї епохи через призму поглядів автора як представника певного класу. Тому підходить до таких творів варто критично. Використовувати на уроці історії літературні твори доцільно, якщо вони правильно відображають історичну дійсність, містять глибокий аналіз суспільних явищ і процесів, правильну оцінку подій [13, с.144]. Одним з видів завдань, що сприяють засвоєнню знань про історичну персоналію є організація роботи з фактами біографії, за якими вчитель пропонує здобувачам вирішити наприклад таке завдання: Вказати діяча за фактами біографії: «Смерть, як і життя козацького ватажка полишила в народній пам'яті яскравий слід. Пізніші козацькі літописи розповідали про незвичайну страту в розпеченому "мідяному бичу", або на розпеченій залізній кобилі із залізною короною на голові. Корона в переказах з'явилася, можливо,

тому, що ще за життя його нерідко називали "царем ....". Ім'я ватажка жило в народі, поки події Визвольної війни і Руїни не приглушили його звучання. На початку XVII ст. з'явилося навіть декілька козацьких ватажків-самозванців, які називали себе цим прізвищем». Систематизувати та узагальнити знання з теми здобувачам освітніх послуг може допомогти використання вчителем такого виду умовно-графічної наочності, як тематична таблиці. Наприклад, організовуючи самостійну роботу, здобувачам освітніх послуг пропонується заповнити такий варіант таблиці:

	Криштов Косинський	Северин Наливайко
Коли і де народились?		
До яких соціальних верств належала?		
Умови, в яких сформувалися особистості		
Які чинники спонукали стати лідерами повстань?		
Яку підтримку мали серед повсталих?		
Як склалася їхня доля?		
Які чинники визначили трагізм їхньої долі?		

Використовуючи сучасні інтерактивні технології, мультимедіа вчитель разом з учнями розробляє лінію часу, на якій відображає основні дати повстання козаків на чолі з С. Наливайком (1594-1596 рр.).

Отже, використання художньої літератури, умовно-графічної наочності, аудіовізуальних засобів навчання, мультимедійно-презентаційних прийомів навчання, історико-біографічного та історико-психологічного портретів на уроках історії України сприяють формуванню образної картини, яка дозволяє учаснику освітнього процесу створити уявну картини розгортання таких соціальних рухів, як козацькі повстання кінця XVI ст., сформуванню цілісного уявлення про їхніх лідерів – К.Косинського та С.Наливайка, відійшовши від суто фактичного викладення матеріалу за сторінками шкільного підручника.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Баханов К. Навчання історії в школі інноваційні аспекти. Харків. Вид. група «Основа». 2005. 384 с.
- 2.Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе / А. А. Вагин. М.: 1968.434 с.
- 3.Вінграновський М. Северин Наливайко: роман / М. Вінграновський; передм. І. Дзюби. К. : Веселка, 1996. 400 с.
- 4.Загребельна Н.І., Ухаль В.М. Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9-му класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французької війни 1812 року і України») / Загребельна Н.І., Ухаль В.М. // Проблеми історії України XIX– поч. XX ст. 2013. Вип 21. с. 290-300.
- 5.Ерохина М. С. Историческая личность: современные методики изучения // Преподавание истории в школе. 1996. №6. С. 50-52.
- 6.Желіба О. «Методика викладання історії засобами умовно-графічної наочності. Навчальний посібник.» Н.: НДПУ ім. М. Гоголя, 2003р. 147 с.
- 7.Камбалова Я. М. Методичні аспекта формування знань про історичну особистість в учнів загальноосвітньої школи: на прикладі теми " Кирило-Мефодіївське товариство" / Я. М. Камбалова // Історія в школі - Вид-во НПУ ім. МП Драгоманова. 2016. С . 5-8.
- 8.Коляда І. А. Історія України (1914-1939) в художньо-літературних образах: Навчальний посібник / Коляда І, Н.Загребельна, Н.Порало. К.: 2004. 272 с.
- 9.Коляда, І. А. Російсько-французька війна 1812 р. і Україна : (І. Когляревський - організатор козацьких полків у війні 1812 р.) : теоретико-методичні засади використання історичного портрету на уроках з історії України у 9 класі / І. Коляда // Історія в школі : наук.-метод. журн. для вчителів. 2012. № 10. С. 32-36.
- 10.Коляда І.А.. Формування уявлень про форму соціального протесту "Опришківський рух" засобами художньої літератури на уроках історії України у 8 класі / Ігор Коляда, Ніна Загребельна, Юрій Якущенко // Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. - Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 9. С. 148-156.
- 11.Коляда І. А. Формування уявлення про соціальні рухи та протести на уроках історії України в 9 класі : до проблеми персоналізації історичних знань учнів / Ігор Коляда, Владислав Клодницький // Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. - Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 9. С. 122-133.
- 12.Леп'явко С. Северин Наливайко // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Автор передмови В. А. Смолій. К. : Варта, 1994. С. 53–85.
- 13.Мельник А.Г. Методика викладання історії в середній школі / Мельник А.Г. К.: Вища школа. 1974.222 с.
- 14.Тоболін В. Вивчення життя і діяльності історичних осіб через використання схем-портретів. Історія в школах України. 1999. № 1
- 15.Цвікальська Г.О. Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8-9 класах. / Цвікальська Г.О. - К.: Радянська школа. 1958. 159 с.

REFERENCES

- 1.K. Bahanov Learning History at School Innovative Aspects / K. Bahanov. X. the Basics group. 2005. 384 p
- 2.Vagin AA Methods of teaching history in high school / AA Vagin. M. : 1968.434 p.
- 3.Vingranovsky M. Severin Nalivayko: novel / M. Vingranovsky; pre. I. Dziuba. K.: Rainbow, 1996. 400 p.
- 4.Zagrebelnaya NI, Uhal VM Theoretical and methodological foundations of the use of fiction in the history of Ukraine in the 9th grade (on the example of the study of the theme "Russian-French War of 1812 and Ukraine") / Zagrebelnaya NI, Uhal VM // Problems of Ukrainian History XIX - early. XX century. 2013 Type 21. p. 290-300.
- 5.Erokhina MS Historical personality: modern methods of study // Teaching history at school. - 1996. - № 6. P. 50-52.
- 6.Zheliba O. «Methods of teaching history by means of conditionally graphic visualization. Tutorial." - N. : NDPU them. M. Gogol, 2003. 147 p.
- 7.Kambalova Ya. M. Methodical Aspects of Formation of Knowledge on the Historical Personality in Pupils of the Secondary School: On the Example of the Theme "Cyril and Methodius Society" / Ya. M. Kambalova // History at School. MP Dragomanov. 2016. WITH . 5-8.
- 8..Kolyada IA History of Ukraine (1914-1939) in artistic and literary images: Textbook / Kolyada I, N.Zagrebelna, N.Poralo. - K. : 2004. 272 p.
- 9.Kolyada, IA Russo-French War of 1812 and Ukraine: (I. Kotlyarevsky - the organizer of the Cossack regiments in the war of 1812): theoretical and methodological foundations of the use of historical portraits in lessons on the history of Ukraine in grade 9 / I Christmas // History at school: scientific method. . for teachers. - 2012. - № 10. P. 32-36.
- 10.Kolyada IA. Formation of ideas about the form of social protest "Opryshkivsky movement" by means of fiction at lessons of Ukrainian history in grade 8 / Igor Kolyada, Nina Zagrebel'na, Yuriy Yakushchenko // Problems of didactics of history: collection of scientific works / Kamenets -Podilskyi Nat. them. I. Ogienko. - Kamianets-Podilskyi: Ivan Ogiyenko KPU, 2018. - Issue. 9. P. 148-156.
- 11.Kolyada IA Formation of the idea of social movements and protests in the lessons of history of Ukraine in grade 9: to the problem of personalization of historical knowledge of students / Igor Kolyada, Vladislav Klodnitsky // Problems of didactics of history: collection of scientific works / Kamenets-Podilskyi nat. . them. I. Ogienko. - Kamianets-Podilskyi: Ivan Ogiyenko KPU, 2018. - Issue. 9. P. 122-133.
- 12.Lepiavko S. Severin Nalivayko // Holders of the Hetman's Mace: Historical Portraits / Author of the Preface by VA Smoly. - K.: Warta, 1994. - P. 53–85.
- 13.Melnik AG Methods of teaching history in high school / Melnyk AG - K. : High school. 1974. 222 p.
- 14.Tobolin V. Study of the life and activity of historical persons through the use of portraits. History in Ukrainian schools. 1999. № 1
- 15.Tsvikalskaya G.O. The use of fiction in the lessons of USSR history in grades 8-9. / Tsvikalskaya G.O. - K. : Soviet school. 1958. 159 p.

УДК 378.147: 314

Онищенко Неля,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
Київ, Україна

ГОТОВНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ ДО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ

Проаналізовано особливості національної ідентичності в учнів ліцею. Визначено поняття та описані елементи, що складають те, що називається «національною ідентичністю». Розроблено теоретичні основи застосування теорії національної ідентичності вчителями суспільствознавчих предметів в учнів ліцеїв.

Ключові слова: національна ідентичність, суспільствознавчі предмети, ліцей.

Готовность будущего учителя обществоведческих предметов к формированию национальной идентичности учащихся лицея

Проанализированы особенности национальной идентичности в учащихся лицея. Определено понятие и описаны элементы, составляющие то, что называется «национальной идентичностью». Разработаны теоретические основы применения теории национальной идентичности учителями обществоведческих предметов в учащихся лицеев.

Ключевые слова: национальная идентичность, обществоведческие предметы, лицей.

Ready of the future teacher of social science subjects for the formation of the national identity of lyceum students

Peculiarities of national identity of lyceum students are analyzed. The concepts and elements that make up what is called "national identity" are defined and described. Theoretical bases of application of the theory of national identity by teachers of social sciences at pupils of lyceums are developed.

Key words: national identity, social sciences, lyceum.